

Biblioteka
INCUS

TIM press

Biblioteka INCUS

**Filozofija laži
Lars Fr. H. Svendsen**

*Naslov izvornika
LØGNENS FILOSOFI*

© Lars Fr. H. Svendsen
Prvi put objavio Kagge Forlag AS, 2020
Hrvatsko izdanje objavljeno je u dogovoru s Oslo Literary Agency

© za hrvatsko izdanje:
TIM press d.o.o., Zagreb
tim.press@tim-press.hr
www.tim-press.hr

Sva prava pridržana.

ISBN 978-953-369-001-8

Objavljivanje ove knjige financijski je potpomogla
NORLA, Norwegian Literature Abroad.

Lars Fr. H. Svendsen

Filozofija laži

S norveškoga preveo
Mišo Grundler

Zagreb, 2021.

SADRŽAJ

Uvod	7
Što je to laž?	11
Etika laži	33
Lagati samome sebi	57
Laž i prijateljstvo	71
Politika laži	81
Živjeti s laži	109
Zahvale	121
Bilješke	123
O autoru	131

*Ne potresa me tvoja laž
nego to što ti više ne vjerujem.*

Friedrich Nietzsche

UVOD

Svatko laže. Svatko osuđuje laž. Lažemo premda se slazemo da je lagati pogrešno. Lažemo iz obzira prema sebi kako bismo se doimali boljima – ili manje lošima – nego što jesmo, s ciljem da ostvarimo neku korist te izbjegnemo muke i neugodnosti. Lažemo i iz obzira prema drugima, kako im ne bismo povrijedili osjećaje ili ih uvrijedili. Često nije posve očito lažemo li iz obzira prema sebi, ili drugima – samima sebi govorimo da lažemo iz obzira prema drugima, no pritom lažemo i samima sebi.

Ne sjećam se kad sam izrekao prvu laž, ni što sam to slagao. Vjerojatno sam imao tri ili četiri godine, jer u toj dobi ljudi počnu lagati. Pretpostavljam da sam slagao kako ne bih morao snositi posljedice za nešto što sam skrivio. Nikad nisam postao vješt lažljivac. Moj otac, s druge strane, imao je zavidnu sposobnost laganja. Nije se radilo o zlonamjernim lažima, nego o izmišljotinama i psinama, a brat i ja nasjeli bismo svaki put. Majka bi ga pak redovito prozrela. Ja sâm gotovo nikad nisam uspio nasamariti nekoga svojim lažima. Kad si najmlađi u obitelji, problem je što su svi ostali intelektualno napredniji. Možda baš zato nisam postao vješt lažljivac – toliko sam rijetko uspješno lagao da sam izgubio volju za time. Ipak, nisam posve prestao lagati.

Otkad sam postao svjestan mogućnosti laganja, lagao sam svim ljudima s kojima sam bio u ikakvom odnosu.

Lagao sam roditeljima, bratu, bivšim djevojkama, ženi, djeci, priateljima i kolegama. Sad kad sam to priznao, imam potrebu naglasiti da sam prema svima njima najčešće ipak bio iskren. Iskrenost nije nužno izraz dobrog karaktera, nego je život jednostavniji kad je čovjek iskren. Lažljivac mora pamtitи dvostruko više nego iskren čovjek – i istinu i ono što je rekao drugima. Meni je draže kad je život jednostavniji. Dakle, iskrenost je podjednako stvar vlastite lagodnosti i morala. A vlastita lagodnost jedan je od temelja našeg postupanja.

Od laži koje sam izrekao, većina se, bar tako vjerujem, ubraja u „bijele“ laži, pri čemu sam izgovaranjem neistine nastojao nekoga poštediti, ili neizravno lagati drugima o ljudima koje sam želio zaštititi. Bilo je međutim i laži koje pripadaju kategoriji „sivih“ ili „crnih“, kad bih procijenio da bi meni samome istina prouzročila puno veću nelagodu ili poteškoće nego laganje. Nadam se ipak da sam uglavnom izbjegao bezočne laži, kojima čovjek svjesno šteti drugima. Bijelih laži bilo je mnogo. Znači li to da sam postupao ispravno? Je li moralno prihvatljivo govoriti bijele laži? Moguće je, dakako, da samog sebe zavaravam i odbijam priznati si težinu svojih laži, no mislim da to nije slučaj.

Većina ljudi većinu je vremena iskrena.¹ Općenito gledano, od svega što kažemo jedni drugima, laži čine zanemarivo malen postotak. To ipak ne znači da laž nije fenomen od velike važnosti. Jedna laž, ako je dovoljno velika, može uništiti brak, prijateljstvo, karijeru ili život.

Današnje filozofske rasprave o laži uglavnom se vrte oko pitanja što je to *ustvari* laž i po čemu je laž upravo laž, odnosno po čemu se razlikuje od drugih srodnih fenomena. Te su rasprave pretežito jezikoslovno-filozofske prirode.² Premda će se baviti i takvim pitanjima, u središtu ovoga mog istraživanja etička su pitanja. Unutar socijalne

neistinitih tvrdnji. A ipak nije bilo očigledno da laže. Definirali smo laž u odnosu na govornikove namjere, odnosno da govornik kaže jedno, a misli drugo. Moguće je međutim da je Donald Trump bio u toliko slabom dodiru sa stvarnošću da je i sam vjerovao u većinu neistina koje je plasirao. U tom slučaju, njegove su izjave bile istiništavne. Moguće je da je ipak bio svjestan da govori neistine; u tom je slučaju lažljivac. Moguće je također da ga nije bilo briga je li to što govori istina ili neistina nego je samo bio zaokupljen učinkom svojih izjava. U tom je slučaju muljator. Kako bismo mogli sa sigurnošću zaključiti u koju se kategoriju Trump ubraja, morali bismo moći zaviriti u njegove misli, a to ne možemo. Trump je, dakako, iznosio i istinite tvrdnje, no nisam pronašao nijedan slučaj da je izrekao istinu koja je neugodna za njega. To sugerira da njegove neistine nisu primjer istiništavnosti, jer da je to bio slučaj povremeno bi izrekao i neku neutemeljenu istinu, koja mu ne bi išla na ruku. Ostaju nam, dakle, laž i muljanje. Muljanje mi se čini vjerojatnijim kandidatom od laži, jer se doima kao da je istinitost njemu bila potpuno nevažna. Istodobno, sasvim je zamislivo da je Trump bio zaokupljen istinom i neistinom, ali je birao svoju korist nauštrb istine; to bi značilo da je kolosalan lažljivac.

Istinitost nema samo jednu suprotnost nego njih čak tri: istiništavnost, muljanje i laž. Mi se u ovoj knjizi prvenstveno bavimo posljednjim pojmom, no neki upitni aspekti laži također se odnose i na istiništavnost i na muljanje te su stoga relevantni i za te fenomene.

ETIKA LAŽI

Općenito, svi se slažu da je uglavnom pogrešno lagati, to priznaje čak i Machiavelli, no dok jedni tvrde da je uvijek pogrešno lagati, drugi smatraju da postoje određene okolnosti kada je laganje opravdano, ili čak nužno. Istinitost je pravilo, laž je iznimka. Kao što ističe švedsko-američka filozofkinja Sissela Bok, za govoriti istinu vam opravdanje ne treba, ali za laganje vam je razlog potreban.¹⁶ Ako možete ostvariti svoj cilj govorenjem istine, radije ćete – osim ako se ne ubrajate u patološke lažljivce – govoriti istinu. Dakle, ne lažemo ako nam govorenje istine nije problematično. Laži pribjegavamo kako bismo riješili problem koji bi nam istina stvorila.

Među mogućim razlozima za laganje su i sljedeći: 1) da prikrijemo kako smo učinili nešto loše, 2) da pomognemo drugima, kojima bi govorenje istine stvorilo poteškoće, 3) da poštujemo tuže osjećaje, 4) da naškodimo drugima, primjerice širenjem lažnih glasina, 5) da se predstavimo boljima nego što jesmo, 6) da steknemo određene prednosti te 7) da budemo zabavni pričajući „lovačke priče“ ili zafrkavajući nekoga. Neću tvrditi da je ovo iscrpan popis svih motiva za laganje, ali ipak pokriva većinu njih. Posljednji razlog s popisa razlikuje se po tome što mu nije namjera riješiti neki problem nego zabaviti nekoga. Povrh nabrojenih sedam motiva, postoje i nemotivirane laži, pri čemu je laž sama sebi svrha, ali to je već patološki slučaj.

LAŽ I PRIJATELJSTVO

Većina nas ima nekog prijatelja ili znanca koji priča „lovačke priče“ o sebi, koji prepričava neobične događaje koje je doživio pa, čak i ako ispočetka vjerujete dotičnom, s vremenom ćete uvidjeti da se te priče jednostavno ne poklapaju. U tome uglavnom ne vidim ništa sporno, jer takve priče prvenstveno shvaćam kao zabavne. Problem je što se takve priče s godinama nakupe, a onaj tko ih izmišlja i, nedvojbeno, priča druge fantastične priče ostalim prijateljima i znancima, izgubi nit. Takve laži najčešće ne sadržavaju neku opasnu obmanu, no moguće je da će manje poštovati takvu osobu. Nadalje, to me dovodi do zaključka da ja ne poznajem tog *čovjeka* nego njegovu zabavnu, fiktivnu verziju koju je sâm stvorio. Za prijateljstvo je presudno trajno produbljivanje odnosa i tumačenje sebe i prijatelja u nadi da ćemo bolje shvaćati i sebe i njega. Lažljivac potkopava taj proces. Stoga to na neki način krši sporazum o prijateljstvu.

Erving Goffman ističe da otkriće kako smo imali posla s obmanjivačem znači da ta osoba nije imala pravo igrati ulogu u kojoj se predstavila.⁸³ Nadalje, naglašava da nas to više provocira što je bolje obmanjivač odigrao ulogu, jer to slabi pretpostavljenu vezu između prava i sposobnosti igranja uloge. Ukratko: slabi naše povjerenje da su drugi onakvi kakvima se izdaju. To nas posebno pogađa kad netko igra ulogu prijatelja.

Za Aristotela, prijateljstvo je neizostavan dio dobrog života i piše da nitko ne bi odabralo živjeti bez prijateljstva čak ni kad bi umjesto toga dobio sve ostalo što može poželjeti.⁸⁴ No prijateljstvo može postojati samo uz uzajamno povjerenje. Ako čovjek nema povjerenja u druge ili u sebe, prijateljstvo je nemoguće.⁸⁵ Morate moći vjerovati svojim prijateljima. Dakako, ne u svakom pogledu, jer iako vjerujem da je prijatelj prema meni iskren, ne moram vjerovati da se odlično razumije u trgovanje dionicama, premda on tako tvrdi. Povjerenje je u tom smislu uvijek uvjetovano, no mora postojati bar u nekoj minimalnoj dozi. Temeljno nepovjerenje krši normu prijateljstva. Zato je ispravno kada De la Rochefoucauld piše: „Sramotnije je nemati povjerenja u prijatelje, nego im se dati nasamrati.“⁸⁶ Nepovjerenjem pokazujete da niste pravi prijatelj, a ako niste pravi prijatelj možda ste zasluzili biti izigrani: „Svojim nepovjerenjem opravdavamo izdaje bližnjih.“⁸⁷

Kant naglašava da je jezgra prijateljstva posvemašnje povjerenje dviju osoba koje si uzajamno otkrivaju misli, tajne i osjećaje.⁸⁸ Da bi prijateljstvo bilo pravo, nužna je uzajamna otvorenost srca.⁸⁹ Ne samo da se vi morate otvoriti prijatelju – i on se mora otvoriti vama. Imamo potrebu nekome pokazati ono što ne pokazujemo svakome, a želimo da to bude uzajamno.⁹⁰ Riječ je o posebnom odnosu kakav možemo imati sa samo jednom, ili najviše nekoliko osoba.⁹¹ Bez prijatelja čovjek je posve izoliran, rekao je Kant na jednom predavanju.⁹² I s prijateljem koji uglavnom laže o sebi čovjek je također izoliran jer se veže uz iluziju; čak i ako nije svjestan te iluzije, njezin je rob.

Kant možda preuvečava važnost dijeljenja tajni. Ja osobno ne dijelim mnogo tajni s prijateljima iz jednostavnog razloga što ih nemam tako mnogo, ali ipak ih ponekad dijelim. Aspekt tajne uvodi još jedan problem s istinom u

prijateljstvo. Tajna se s drugim dijeli pod uvjetom da je taj ne otkriva drugima, no što ako se ta osoba nađe u dilemi: otkriti tajnu ili lagati nekome? To je očit sukob dužnosti i ne smatram da postoji neko opće i zadovoljavajuće rješenje tog problema. Ipak, smatram da se taj problem najčešće može riješiti tako da ne odgovorimo ništa ili okolišamo. U krajnje specifičnim situacijama, kao primjerice kad svjedočimo pred sudom, kada je u pitanju rješavanje teškog zločina ili nešto slično, istina bi morala imati prioritet nad prijateljstvom, no u većini drugih situacija, pogotovo u vrlo privatnim pitanjima, dao bih prednost prijateljstvu.

Da bismo bili prijatelji, ne morate sa mnom dijeliti svoje najdublje tajne – neke valja zadržati samo za sebe – no možete sa mnom podijeliti nešto što ne dijelite s drugima. Mnoge ljude moramo držati na distanci da bismo mogli stvoriti prisniju vezu s nekolicinom. Razvijamo odnose tako što otkrivamo svoje različite strane i drugima dajemo pristup sebi na različite načine. Ponešto želimo zadržati u cijelosti samo za sebe. Mnogo toga podijelit ćemo s obitelji i prijateljima u sferi gdje se izražavamo više-manje bez pretvaranja. Neke stvari podijelit ćemo sa širom javnošću. Ako sa mnom ne dijelite ništa više nego sa svima drugima, nismo prijatelji nego samo znaci, jer nas ništa posebno ne veže. Ništa nas ne sprečava da budemo samo „znaci“ i mnoge svoje znance veoma cijenim, no ipak je riječ o distanciranjem odnosu s manje dužnosti u odnosu na pravo prijateljstvo. Ako se znanac pokaže posve drukčijim nego što se predstavlja, moj će se pristup njemu dakako promijeniti, ali neću se osjećati previše iznevjerenim. No s prijateljem bilo bi drukčije. Ispostavilo bi se da se nikad nismo zaista poznavali, iako prijateljstvo jamči upravo to. To je kao da dobijete sliku poznatog krivotvoritelja Van Meegerena umjesto pravog

„lažljiv“, bez obzira na njegovo trajanje, ako je izrečena i jedna laž. No u stvarnosti na laži otpada veoma malen dio naše komunikacije.

Baš zato što je većina ljudi iskrena većinu vremena, lažljivci uspijevaju podvaliti laži. Lažljiva manjina parazitira na povjerenju koje je stvorila iskrena većina. Bez povjerenja, laž ne bi mogla proći. Zato je lažljivcu pametno da većinu vremena bude iskren i pažljivo odmjerava svoje laži, jer nitko ne bi vjerovao dokazanom notornom lažljivcu. Kao što ističe Hannah Arendt, lažljivac je u prednosti pred iskrenom osobom: on unaprijed zna što njegov slušatelj očekuje čuti i prilagođava svoju poruku tome, umjesto da se ravna po stvarnosti koja katkad može zvučati manje uvjerljivo od laži.¹⁴⁵

Laž je povreda povjerenja, koje nam je nužno da bismo funkcionirali u zajednici. Montaigne to formulira ovako:

Kako se naš um vodi samo putem riječi, onaj koji tu riječ pogazi izdaje ljudsko društvo. To je jedino sredstvo kojim se iskazuju naša volja i naše misli, to je tumač naše duše: ako nam uz manjka, mi više ne vladamo sobom, mi više jedan drugoga ne prepoznajemo. Ako nas riječ prevari, prekidaju se sve veze u našem javnom životu.¹⁴⁶

Budući da je laž tako ozbiljan fenomen, bilo bi dobro da postoji neki jednostavan recept kako otkriti lažljivce. Ali takvo što ne postoji. Ne možete naučiti neku tehniku razotkrivanja lažljivca prije nego što vam slaže. Većina laži otkrije se tek naknadno. Ako proučavate literaturu o znakovima koji odaju laž, saznat ćete da takvih znakova nema. U mnogim kulturama postoji međutim rašireno vjerovanje da lažljivac izbjegava naš direktni pogled, no nema nikakva znanstvenog temelja za tvrdnju da lažljivci

izbjegavaju kontakt očima.¹⁴⁷ Lažljivci vas katkad gledaju ravno u oči, katkad ne. Oni koji govore istinu katkad vas gledaju ravno u oči, katkad ne. Isto vrijedi i u slučaju neljubaznosti, nesigurnosti i oklijevanja.¹⁴⁸ Takvo ponašanje potkopava povjerenje u govornika, ali ono nema nikakve veze s iskrenošću i neiskrenošću.

Ostavljate li dojam ljubazne, samouvjerene, sabrane i angažirane osobe, ljudi će prije vjerovati da ste iskreni, ali to nema nikakve veze s tim jeste li *zaista* iskreni. Možemo s priličnom preciznošću procijeniti koji će govornici ostaviti dojam iskrenosti ili neiskrenosti, no to nam ne pomaže u razlučivanju govore li istinu ili ne. Što se tiče dokazanih znakova laganja, lažljivci češće imaju malo viši ton glasa i zjenice su im malo raširenije, ali to ne pomaže puno u predviđanju laži. Ljudi obučeni za razotkrivanje lažljivaca malo ih uspješnije prepoznaju, ali s druge strane teže identificiraju one koji govore istinu pa, ukupno gledano, njihova procjena nije ništa točnija.¹⁴⁹ Moglo bi se reći kako ti ljudi nisu obučeni da bolje razlikuju iskrene osobe od neiskrenih, nego da budu sumnjičaviji.

U istraživanjima gdje su od ispitanika tražili da procijene govorili li neka osoba istinu ili laž, točnost je bila za dlaku bolja – oko 54 % – nego da su to određivali bacanjem novčića. To statistički nije zanemarivo, ali je razlika toliko mala da je praktična korist od toga gotovo nikakva. Objasnjenje činjenice da je naša sposobnost otkrivanja laži tek jedva bolja od pukog nagađanja leži u tome da su lažljivci koji su toliko nesposobni pa se sami razotkriju rijetki, dok ih je većina prilično lukava.¹⁵⁰

Nadalje, treba reći da su ispitanici u istraživanju svjesni da postoji velika mogućnost da će im se lagati. U svakodnevnom životu rijetko pristupamo drugima s takvim očekivanjima. Umjesto toga, bez razmišljanja se ponašamo

kao da većina ljudi govori istinu, a budući da loše detektiramo laž, to znači da se spretni lažljivci najčešće izvuku sa svojim lažima. K tome, spontane laži prolaze mrvicu bolje ispod radara nego planirane.¹⁵¹

Ne postoji gotovo nikakva poveznica između *dojma* iskrenosti i *iskrenosti*. Većina ljudi koja se doima iskrena i jest iskrena, no i većina neiskrenih također se doima iskrena. Ponašanje uočljivo kod lažljivaca uočljivo je i kod iskrenih ljudi, a ponašanje koje se povezuje s iskrenošću prisutno je i kod lažljivaca. „Znakovi“ iskrenosti i neiskrenosti su više-manje bezvrijedni. Proučavanjem takvih znakova možete samo naučiti biti bolji lažljivac, a ne bolje detektirati laži. Možete naučiti kako ostaviti dojam iskrenosti, ali to vam neće pomoći da utvrdite tko je *zaista* iskren.

Da biste bolje detektirali laži, imate samo jednu opciju: ne obraćajte toliko pozornost na to *kako* se ljudi ponašaju dok nešto govore, već više pazite na to *što* govore. Zvuči li vam to što kažu logično? Imaju li pokriće za svoje tvrdnje? Podudara li se to s onime što kažu drugi izvori? Pomaže dakako i ako znate je li ta osoba inače iskrena ili nije. Lažljivca prvenstveno razotkriva *predmet* razgovora, a ne ponašanje. Iznimka su, jasno, slučajevi u kojima lažljivac sâm prizna svoj prijestup. Svejedno: želite li razotkriti lažljivca, ne usmjeravajte pozornost na njegovo ponašanje, nego na činjenično stanje. I govornik i slušatelj dužni su procijeniti drži li to što je izrečeno vodu.

Razumno je, dakle, uglavnom pretpostaviti da ljudi govore istinu iz jednostavnog razloga što to najčešće i jest slučaj. Tu i tamo netko će vas nasamariti, ali bolje je povremeno biti nasamaren nego živjeti bez povjerenja u druge. Život bez povjerenja je usamljen. Naš pristup istini i laži ima posljedice na naše shvaćanje sebe, svojih odnosa s